

УДК 340-12:343.9

Г. О. Христова, кандидат юридичних наук,
доцент Національної юридичної академії
України імені Ярослава Мудрого

Теоретико-прикладні проблеми класифікації осіб, які вчинили насильство в сім'ї

Тривалий час проблема насильства в сім'ї була прерогативою усталених звичаїв та традицій і залишалася поза сферою правового регулювання. Будь-яке втручання у сімейні стосунки з боку держави та суспільства вважалося порушенням таємниці приватного життя та категорично не припускалося. Таке становище призвело до свавілля у сфері сімейних відносин та перетворення їх на латентні правопорушення, які залишалися поза увагою державних та громадських інститутів. У другій половині ХХ сторіччя проблема сімейного насильства актуалізується на світовій арені завдяки зусиллям міжнародного руху захисту прав жінок та дітей, а також на рівні національного законодавства держав, які прагнуть до формування своєї політики відповідно до загальноновизнаних стандартів прав людини, зокрема і в Україні.

Водночас проблема насильства в сім'ї стає предметом наукового аналізу та починає розглядатися як особлива міждисциплінарна сфера дослідження, вивченням якої займаються як фахівці у галузі правознавства,

передусім, теорії права, міжнародного права прав людини, кримінології, кримінального права, адміністративного права, так і науковці з інших галузей знань — педагогіки, психології, соціології тощо. Починаючи з середини 90-х років ХХ сторіччя в Україні правові аспекти протидії насильству в сім'ї висвітлюються в юридичних працях О. М. Бандурки, А. Б. Благої, В. І. Борисова, В. В. Голіни, Ф. К. Думко, К. Б. Левченко, О. О. Рудневої та інших дослідників¹. Переважна більшість юридичних публікацій з проблеми, що розглядається, спирається на потужну теоретичну базу та позитивний досвід інших країн у сфері запобігання сімейному насильству, проте обходять увагою чимало принципових питань, в результаті чого цілий ряд важливих аспектів проблематики сімейного насильства залишаються взагалі не розробленими вітчизняною наукою. До таких проблем належить класифікація осіб, що вчинили насильство в сім'ї, та її підстави, яка вперше розглядається в Україні як самостійний предмет дослідження.

Отже, мета цієї статті — розробити систему критеріїв класифікації осіб, що вчинили насильство в сім'ї; виділити на їх підставі категорії суб'єктів вчинення сімейного насильства; визначити проблеми правового регулювання кожної з цих категорій та розробити рекомендації щодо його вдосконалення.

У цілому класифікація (від лат. *clasis* — розряд і *facere* — робити) полягає у розподіленні об'єктів, явищ та понять за класами, відділами, розрядами залежно від спільних

¹ Проблеми насильства в сім'ї: правові та соціальні аспекти / упоряд. : О. М. Рудневої. — Х. : Право, 1999. — 212 с.; Про попередження насильства в сім'ї: Закон України (Науково-практичний коментар) / за ред. О. М. Рудневої. — Х. : Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2005. — 160 с.; Блага, А. Б. Практика застосування Закону України «Про попередження насильства в сім'ї»: сучасні проблеми і можливі шляхи їх вирішення / А. Б. Блага // Право і безпека. — 2004. — № 3/1 (№ 1). — С. 55–57; Левченко, К. Закон «Про попередження насильства в сім'ї» потребує негайного вдосконалення / К. Левченко // Голос України. — 2007. — 11 квіт. (№ 63). — С. 11; Левченко, К. Б. Насильство стосовно жінок: законодавчі та адміністративно-організаційні заходи протидії (1995–2002 роки) / К. Б. Левченко // Право і безпека. — 2002. — № 2. — С. 90–94; та ін.

ознак їх окремих груп. Отже, як справедливо зазначають С. В. Полєніна та Н. В. Сильченко, класифікація являє собою окремий випадок застосування логічної операції поділу обсягу понять, але її метою є не сам поділ як такий, а розкриття внутрішньо необхідних зв'язків між групами (класами, родами, видами тощо), за якими розподілені явища або предмети, що класифікуються¹.

В основу класифікації має бути покладено певні критерії (підстави) класифікації, які забезпечують або логіко-дихотомічний розподіл обсягу понять на два класи за певною ознакою, яка в одній групі явищ наявна, а в іншій — відсутня, або розподілення змісту та обсягу поняття на групи відповідно до видозміни тієї чи іншої ознаки, що виступає основою класифікації². Системний аналіз законодавчих актів України у сфері протидії насильству в сім'ї³, даних державної статистичної звітності, а також основних положень загальної теорії суб'єкта правопорушення та принципів юридичної відповідальності дозволяє виділити науково обґрунтовані критерії класифікації осіб, що вчинили насильство в сім'ї, які відповідають двом описаним вище способам отримання таксономічних одиниць.

Першим критерієм класифікації виступає ступінь спорідненості особи, що вчинила насильства в сім'ї, та жертви насильства в сім'ї. Цей критерій прямо стосується кола осіб, на яких поширюється дія законодавства України про попередження сімейного насильства. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.2001 р. № 2789-III зі

¹ Полєніна, С. В. Научные основы типологии нормативно-правовых актов в СССР / С. В. Полєніна, Н. В. Сильченко. — М. : Наука, 1987. — С. 16.

² Там же. — С. 17–22.

³ Див.: Христова, Г. О. Теоретико-правові засади переборення колізій у законодавстві України про попередження насильства в сім'ї / Г. О. Христова // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2009. — № 2 (57). — С. 36–46; Грищевич, О. В. Аналіз стану нормативно-правової бази у сфері попередження насильства в сім'ї та жорстокого поведіння по відношенню до дітей / О. В. Грищевич // Попередження насильства над дітьми. Інформаційно-методичні матеріали та аналіз нормативно-правової бази / уклад.: Журавель Т. В.; авт. кол.: Грищевич О. В., Лозован О. М., Онишко Ю. В. — К.: Видавничий дім «КАЛИТА», 2007. — С. 130–159.

змiнами, внесеними Законом України «Про внесення змiн до деяких законодавчих актiв України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидiї насильству в сiм'ї» вiд 25.09.2008 р. № 599-VI (далi — Закон) називає суб'єктами вчинення насильства в сiм'ї членiв сiм'ї, якими виступають «особи, якi перебувають у шлюбі; проживають однiєю сiм'єю, але не перебувають у шлюбі мiж собою; їхнi дiти; особи, якi перебувають пiд опiкою чи пiклуванням; є родичами прямої або непрямої лiнii спорiднення за умови спiльного проживання» (ст. 1 Закону). Таке визначення кореспондує поняттю сiм'ї, що мiститься в ст. 3 Сiмейного кодексу України.

Виходячи з наведеної дефiнiцiї, можна зробити висновок, що суб'єктами вчинення насильства в сiм'ї залежно вiд ступеня спорiднення жертви та кривдника можуть виступати: один з подружжя (жiнка або чоловiк); батьки (мати, батько); брати й сестри; дiд (баба); вiтчим (мачуха); дiти; онуки, пасинок (падчерка); усиновитель та всиновлена особа; опiкун або пiклувальник та особи, якi перебувають пiд опiкою чи пiклуванням; особи, що перебувають у фактичних шлюбних стосунках; iншi родичi прямої або непрямої лiнii спорiднення за умови спiльного проживання.

Слiд зазначити, що законодавча дефiнiцiя «члени сiм'ї» припускає її подвiйне тлумачення щодо проблеми, чи охоплюється цим поняттям вказане у визначеннi коло осiб лише за умови їх спiльного проживання, або ж вимога щодо спiльного проживання поширюється лише на а) осiб, якi проживають однiєю сiм'єю, але не перебувають у шлюбі мiж собою; б) родичiв прямої або непрямої лiнii спорiднення за умови спiльного проживання. При застосовуваннi систематичного способу тлумачення стає очевидним, що ознака спiльного проживання суб'єктiв учинення насильства в сiм'ї та жертв сiмейного насильства стосується всiх випадкiв сiмейного насильства, оскiльки за ст. 3 Сiмейного кодексу України сiм'ю «складають особи, якi спiльно проживають, пов'язанi спiльним побутом, мають взаємнi права та обов'язки», за винятками, передбаченими абзацами 2, 3 ч. 2 цiєї статтi.

Такий підхід підтверджується й судовою практикою України у справах про адміністративні правопорушення. Так, суддя Борщівського районного суду Тернопільської області розглянув справу про притягнення до адміністративної відповідальності батька повнолітньої доньки за ст. 173 Кодексу України про адміністративні правопорушення. У постанові суд зазначив, що «в судовому засіданні порушник вини не визнав і пояснив, що його повнолітня дочка проживає із своїми дітьми, а його внуками, у його господарстві. Однак спільного господарства з сім'єю дочки не веде. Остання мешкає у літній кухні господарства, де має облаштовану жилу кімнату, кухню...». Далі суд, посилаючись на ст. 3 Сімейного кодексу України, вказав, що «доказів того, що порушник проживає із своєю повнолітньою дочкою та її дітьми однією сім'єю, суд з пояснень та матеріалів справи не знаходить». На цій підставі суд постановив відмовити в притягненні батька до адміністративної відповідальності за ч. 1 ст. 173 КУпАП за відсутністю в його діях складу цього правопорушення та закрити адміністративну справу (Справа № 3-198/09)¹.

Проте Модельний закон ООН про попередження домашнього насильства, який був схвалений Комісією ООН з прав людини 2 лютого 1994 року та рекомендований заінтересованим сторонам як рамковий при розробці національного законодавства, визначаючи коло відносин, що підлягають його регулюванню, вказує на відносини між «подружжям, партнерами, що спільно проживають, колишнім подружжям або інтимними партнерами, у тому числі тими з них, хто не проживає в одному помешканні, родичами (включаючи, але не обмежуючись, сестрами, дочками, матерями), хатніми працівниками та членами їх сімей»².

Таким чином, міжнародні стандарти протидії насильству в сім'ї охоплюють таке коло осіб, на яких не поширюється законодавство України про попередження сімейного насильства: 1) подружжя, діти та батьки, опікуни та піклувальники,

¹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : reyestr.court.gov.ua/Review/5560743

² [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [UN Model legislation on domestic violence // www.owl.ru/eng/women/org001/public.htm](http://UN%20Model%20legislation%20on%20domestic%20violence%20//%20www.owl.ru/eng/women/org001/public.htm)

інтимні партнери, які проживають окремо (включаючи винятки, передбачені абзацами 2, 3 ч. 2 ст. 3 Сімейного Кодексу України); 2) колишнє подружжя або колишні співмешканці, а також колишні члени сім'ї (наприклад, колишні зять та теща, невістка та свекруха), за умови спільного проживання останніх; 3) господарі оселі та особи, які спільно проживають з сім'єю, але не належать до її членів, зокрема хатні працівники, гувернантки тощо. Вказані категорії осіб належать до кола суб'єктів, на які поширюється дія законодавства щодо запобігання сімейному насильству в більшості країн світу¹.

Викладене дозволяє запропонувати рекомендації з уточнення кола осіб, на які має поширюватися законодавство України щодо попередження насильства в сім'ї: 1) на законодавчому рівні необхідно уточнити поняття «члени сім'ї», що вживається в ст. 1 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», та поширити його дію на всіх указаних у визначенні членів сім'ї незалежно від факту їх спільного проживання, за винятком осіб, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою, та родичів непрямої лінії споріднення; а також на колишнє подружжя або осіб, що перебували у фактичних шлюбних стосунках, та колишніх членів сім'ї, які залишаються проживати спільно в одному помешканні; 2) необхідно розглянути питання про доцільність поширення дії законодавства України щодо попередження сімейного насильства на хатніх працівників, що постійно проживають разом із родиною, для чого запровадити на законодавчому рівні поняття «домашнє насильство».

Критерієм класифікації суб'єктів сімейного насильства виступає ступінь суспільної небезпечності (шкідливості) вчиненого діяння, за яким всі особи, що вчинили насильство в сім'ї, поділяються на такі категорії: злочинці, тобто особи, які вчинили акт насильства в сім'ї, що містить склад (склади)

¹ Див.: Акт про насильство в сім'ї, злочини та жертв, Великобританія, 2004 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.opsi.gov.uk/acts/acts2004/en/ukpgaen_20040028_en_1; Закон Республіки Болгарія про захист від насильства у сім'ї / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.stopvaw.org

злочину (злочинів); інші правопорушники, тобто особи, які вчинили акт насильства в сім'ї, що містить склад проступку, передбаченого, передусім, КУпАП.

Як зазначено в п. 2.7 Наказу Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї» від 07.09.2009 р. № 3131/386 (далі — Інструкція), у разі встановлення в діях особи, яка вчинила насильство в сім'ї, ознак злочину, органи внутрішніх справ приймають рішення відповідно до Кримінально-процесуального кодексу України, а у випадку встановлення ознак адміністративного правопорушення — відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Законом від 15.05.2003 р. № 759-IV КУпАП був доповнений ст. 173, яка діє в редакції згідно із Законом від 25.09.08 та передбачає адміністративну відповідальність за вчинення насильства в сім'ї, а так само невиконання захисного припису особою, стосовно якої він винесений, або непроходження корекційної програми. У результаті запровадження цієї статті в адміністративному законодавстві України вчинення насильства в сім'ї у будь-якій формі, що не містить складу злочину, стало розглядатися як адміністративне правопорушення, а особа, що його вчинила, — правопорушником.

Кримінальне законодавство України, на відміну від адміністративного, не містить складу окремого злочину «насильство в сім'ї», проте чимало статей Кримінального кодексу України передбачають відповідальність за злочини, що нерідко вчинюються відносно членів сім'ї та виступають проявом різних видів сімейного насильства¹. На нашу думку,

¹ Бойко, О. В. Правова кваліфікація насильства в сім'ї / О. В. Бойко // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. — Вип. 20. — X. : Нац. ун-т внутр. справ, 2002. — С. 133–138 ; Кузьмина И. Р. Защита от насилия в семье в новом уголовном законодательстве Украины / И. Р. Кузьмина // Актуальні проблеми політики. — Вип. 13–14. — Одеса : Юрид. літ., 2002. — С. 582–586 ; та ін.

в Кримінальному кодексі України можна виділити дві групи злочинів, що можуть бути вчинені в результаті насильницьких дій у сім'ї: 1) злочини, які можуть бути вчинені внаслідок сімейного насильства, але не враховують в основних чи кваліфікованих складах фактор насильства в сім'ї (статті 115–116, 119–123, 125–127, 129, 135, 136, 152, 153, 194, 195, 303 та деякі інші); 2) злочини, які цілеспрямовано передбачають кримінальну відповідальність за умисні насильницькі дії з боку членів сім'ї (статті 117, ч. 2 ст. 135, 150, ч. 2 ст. 155, ч. 2 ст. 156, 164–167, ч. 2 ст. 304, ч. 2 ст. 323). Якщо в діях особи, що вчинила насильство в сім'ї, містяться ознаки складу злочину та її вина доведена у встановленому законом порядку, така особа вважається злочинцем.

Цей підхід до класифікації осіб, що вчинили насильство в сім'ї, є принципово важливим для усвідомлення того факту, що насильство в сім'ї є протиправним, суспільно шкідливим або небезпечним діянням, що тягне за собою юридичну відповідальність, а також для визначення вікових характеристик суб'єктів учинення сімейного насильства, що є критерієм їх класифікації.

За віковими характеристиками слід виділити дві категорії осіб, що вчинили насильство в сім'ї: повнолітні та неповнолітні кривдники. Такий критерій класифікації є підставою для розмежування компетенції відповідних підрозділів органів внутрішніх справ щодо попередження насильства в сім'ї. Відповідно до ст. 6 Закону в разі вчинення насильства в сім'ї неповнолітньою особою, розгляд цього випадку входить до компетенції кримінальної міліції у справах дітей. Випадки вчинення насильства в сім'ї повнолітньою особою розглядаються службою дільничних інспекторів міліції, окрім тих, де жертва насильства в сім'ї або особа, стосовно якої існує реальна загроза його вчинення, не досягли 18-річного віку.

Вік особи, що вчинила насильство в сім'ї, виступає однією з передумов її деліктоздатності. Згідно зі ст. 12 КУпАП суб'єктами вчинення насильства в сім'ї, що містить склад адміністративного правопорушення, є особи, які на момент його вчинення досягли 16 років. Виходячи з поло-

жень ст. 22 КК, суб'єктами вчинення насильства в сім'ї, що містить ознаки складу того чи іншого злочину, є особи, які на момент його вчинення досягли 16 років. Проте особи, діяння яких містять склади тяжких та особливо тяжких злочинів, підлягають кримінальній відповідальності з 14 років.

У зв'язку з цим з точки зору загальнотеоретичного підходу до деліктоздатності вимагає пояснень запропонована законодавством України вікова характеристика особи, щодо якої можуть застосуватися спеціальні заходи з попередження насильства в сім'ї. Так, у Законі та Інструкції вказано, що спеціальні заходи (офіційне попередження про неприпустимість учинення насильства в сім'ї та захисний припис) виносять особі, яка досягла 16-ти років на момент їх винесення (ч. 2 ст. 10, ч. 3 ст. 13 Закону, пункту 3.1, 3.4 Інструкції), тоді як за загальним правилом особа вважається суб'єктом правопорушення за умови досягнення нею певного віку на момент вчинення протиправного діяння. Логіка законодавця очевидно полягала в тому, що передбачені Законом спеціальні заходи з попередження насильства в сім'ї не є видами юридичної відповідальності, оскільки вони належать до запобіжних заходів. Проте такий підхід вимагає ґрунтовної аргументації, оскільки зазіхає на основні принципи юридичної відповідальності, отже, на нашу думку, потребує коригування.

Крім того, у Законі вказується, що офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї та захисний припис можуть бути винесені «осудній особі», що викликало чимало дискусій в наукових та громадських колах. При вирішенні питання щодо стану осудності суб'єкта вчинення сімейного насильства слід виходити з принципу презумпції осудності суб'єкта правопорушення, яка може бути спростована через проведення судово-психіатричної експертизи лише у випадках, коли виникають обґрунтовані сумніви щодо психічного стану особи, яка скоїла злочин чи адміністративне правопорушення. Однак з точки зору законодавчої техніки цей термін слід вилучити з Закону. Наведені аргументи дозволяють дійти висновку про необхідність внести зміни до

ч. 2 ст. 10 та ч. 3 ст. 13 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та вказати, що спеціальні заходи з попередження насильства в сім'ї можуть бути винесені до «особи, яка на момент вчинення насильства в сім'ї досягла 16-річного віку».

Визнаним у всьому світі критерієм класифікації суб'єктів вчинення насильства в сім'ї виступає гендерна ознака, за якою всі кривдники можуть бути поділені на осіб чоловічої статі та осіб жіночої статі. Логіко-дихотомічний розподіл суб'єктів учинення насильства в сім'ї за гендерною ознакою є особливо актуальним у зв'язку з дотриманням Україною міжнародних стандартів у сфері попередження насильства в сім'ї, згідно з якими насильство в сім'ї розглядається як форма порушення прав жінок, а кривдниками вважають лише особи чоловічої статі¹.

Україна обрала гендерно-нейтральний підхід до вирішення проблеми запобігання насильству в сім'ї на законодавчому рівні та створила юридичний механізм захисту від сімейного насильства не тільки для жінок, а й для всіх осіб, що страждають від насильницьких дій з боку інших членів родини. Проте міжнародний досвід, а також дані психології та соціології свідчать, що причини та умови вчинення сімейного насильства не є гендерно-нейтральними, так само як й наслідки такого насильства, від якого страждають переважно жінки. Отже, гендерні аспекти сімейного насильства мають обов'язково враховуватися в процесі застосування законодавства України про попередження насильства в сім'ї, а також при формуванні гендерної політики України.

Таким чином, системний підхід до класифікації суб'єктів вчинення сімейного насильства дозволив вперше в Україні розробити систему критеріїв такої класифікації, досить по-

¹ Цей висновок обґрунтовується в попередніх дослідженнях автора, зокрема : Христова, Г. О. Основи гендерно-правового аналізу законодавства України / Г. О. Христова. – Х. : Райдер, 2008. – С. 15–40; Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок (наук.-практ. коментар) / О. М. Руднева, Г. О. Христова, О. О. Уварова та ін. / за наук. ред. О. М. Рудневої. – Х. : Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2005. – С. 113–127.

вно дослідити та охарактеризувати категорії осіб, які вчинили насильство в сім'ї, що вирізено за цими критеріями, а також обґрунтувати викладені вище висновки щодо їх відповідності міжнародним стандартам у галузі попередження насильства в сім'ї, колізій у їх нормативному регулюванні та шляхів усунення чи подолання останніх.

У свою чергу, здійснене дослідження свідчить про існування інших невіршених проблем у сфері попередження сімейного насильства, що мають стати предметом подальшого аналізу, зокрема проблеми уточнення обсягу поняття «насильство в сім'ї»; впровадження концепції криміналізації сімейного насильства; вивчення насильства в сім'ї в аспекті конструкції гендерного насильства тощо. Вирішення таких проблем виступає передумовою докорінного реформування законодавства України у сфері протидії насильству в сім'ї, чого об'єктивно вимагає вітчизняна практика законотворення та правозастосування¹.

¹ При написанні статті використані матеріали, підготовлені автором як національним експертом проектів у сфері запобігання сімейному насильству, що здійснюються ПРООН в Україні.